
К. А. Рагуліна, молодший науковий співробітник, здобувач НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України

Нормативний договір як особлива форма існування правових норм

Стаття має за мету дослідити особливий нормативний характер договору, який містить у собі правові норми, дати визначення нормативного договору як джерела права, проаналізувати його найзагальніші ознаки та вказати на місце і роль договору нормативного змісту в правовій системі України. Також порушується питання втілення в договорі правових норм міжнародного характеру.

Ключові слова: *правова норма, джерело (форма) права, нормативний договір, правова система України, міжнародний договір.*

Нормативний договір є особливим регулятором суспільних відносин, якому в теорії права приділено недостатньо уваги. Що стосується України, то перевага надається дослідженню нормативно-правових актів, які визнаються основним джерелом права. Однак, враховуючи, що на сучасному етапі розвитку суспільства у сфері правового регулювання спостерігається тенденція до децентралізації, розширення й ускладнення, то поряд з розглядом владних актів, важливого значення набуває дослідження договору як «джерела та інструмента погодження і саморегулювання» [1, с. 5].

Вагомий внесок у розробку зазначеної проблематики зробили О. В. Дьомін, Ю. О. Тихомиров, С. Ф. Кечек'ян, О. С. Кіз-

лова, Н. М. Пархоменко, А. Н. Бабенко, Т. А. Парфенова, М. М. Марченко, М. М. Вопленко, О. О. М'ясін, М. Є. Некрасова, Р. З. Ярмухаметов, В. В. Іванов, Ю. В. Сайфуліна, Л. А. Морозова, М. А. Нечитайло, Ю. О. Горшенева та ін. Разом з тим слід зазначити, що значне коло питань, пов'язаних із визначенням нормативного договору як джерела права, на сьогодні все ще залишається недостатньо вивченими або носять дискусійний характер, що доводить актуальність їх дослідження.

Метою даної статті є дослідження договору як джерела правових норм (нормовстановлюючий правовий акт), проведення аналізу його найважливіших ознак, визначення його місця і значення у вітчизняній правовій системі, а також розгляд нормативного договору як зовнішньої форми буття міжнародно-правових норм.

Питання про договір як форму існування правових норм характеризується актуальністю як з теоретичної, так і практичної точки зору. Такий висновок зумовлений необхідністю здійснення чіткого й оперативного регулювання суспільних відносин у різних сферах суспільного життя як з боку держави, так і інших суб'єктів, здатністю договору оперативно вносити відповідні зміни щодо нормативного упорядкування певних життєвих ситуацій, потребою у більш чіткому формулюванні змісту норми права, що стає можливим через особливу форму договору. Відтак, створення договірних норм слід розглядати як здатність суб'єктів суспільних відносин до саморегулювання, що повинно бути визначено юридично як один із способів нормативного регулювання.

Правові норми, на відміну від державної ідеології, політики, моралі, становлять специфічну юридичну форму буття державної волі. У них державна воля набуває неперсоніфікований, формально-визначений і гарантований можливістю державного примусу характер [2, с. 8]. Зовнішнє вираження державної волі, розрахованої на неодноразове застосування, втілюється у формі, яка є результатом правотворчості, що обумовлює «втілення і закріплення в системі юридичних документів, які виступають носіями, “резервуарами” правових норм» [2, с. 5].

Юридичні норми упорядковують відносини вільних індивідів, закріплюють такі, що історично сформувалися правила, які охороняють законні інтереси всіх учасників суспільних відносин. Природа, призначення і соціальна результативність юридичних норм співвідносяться у взаємозв'язку з інтересами і потребами особистості, загальнолюдськими цінностями та пріоритетами [3]. Зважаючи на те, що інтереси одних осіб можуть суперечити інтересам інших, здійснення однієї мети перешкоджати здійсненню іншої, а свобода однієї людини обмежувати свободу іншої, то необхідність існування загальнообов'язкових норм, функцією яких є моделювання відносин у суспільстві, вбачається цілковито виправданою.

Загальновідомо, що однією з головних ознак норми права є її формальна визначеність, тобто закріплення в джерелах права, які є її зовнішньою формою вираження. Завдяки зовнішній формі норма набуває юридичної сили. Правові норми закріплюються не лише в нормативно-правових актах, які визнані провідним джерелом вітчизняного права, але й в інших джерелах, зокрема в нормативному договорі.

На нормовстановлюючому характері договорів, більш ніж півстоліття тому, наголошував С. Ф. Кечек'ян, зазначаючи, що «договори в ряді випадків не лише створюють певні правовідносини, а й породжують норми права, тобто виступають як джерела права» [4, с. 25]. М. М. Вопленко, розглядаючи нормативний договір як особливе джерело права санкціонованого походження, підкреслює, що саме «нормовмістивна структура, яка надає підґрунтя бачити в юридично закріплених правах і обов'язках особливу форму вираження правових норм, дозволяє розглядати їх у якості джерел права» [2, с. 52]. Розширення сфери застосування правових договорів, за словами М. Н. Марченко, так само як і активізація процесу договірної правотворчості з розвитком будь-якого суспільства і держави, безсумнівно, у цілому являє собою прогресивне явище. У теоретичному та практичному плані це означає певне обмеження державної монополії у сфері національної правотворчості й включення в цей процес ряду інших, недержавних суб'єктів [5, с. 289].

Слід зазначити, що тривалий час нормативно-правовий договір не представляв особливого інтересу для вітчизняних правників, які розглядали його як правове явище, але при цьому не визначали як самостійне джерело права. У загальнотеоретичних працях радянських науковців, зокрема О. В. Міцкевича та М. Г. Александрова, він розглядався лише як «різновид нормативно-правових актів, прийнятих у порядку узгодження рішень різноманітних суб'єктів правотворчості» [6, с. 31]. Однак на сьогодні ситуація змінилася, про що свідчить підвищений інтерес правознавців, зокрема М. А. Нечитайло, О. О. М'ясиної, Ю. О. Горшеневої, Т. А. Парфенової та ін., до нормативного договору, його розгляд як самостійної правової категорії. На думку О. С. Кізлової, «враховуючи умови сьогодення та становлення нової системи економічних відносин, актуальною стає проблема комплексного дослідження загальнонаукових засад договірних відносин, опрацювання проблеми поняття та юридичної природи договору як універсального інструменту регулювання суспільних відносин» [7, с. 102].

Різноманіття визначень договору передбачає розгляд даного явища з позиції об'єктивного і суб'єктивного права. З точки зору суб'єктивного права договір є проявом згоди суб'єктів, спрямованого на укладення договору. З позиції об'єктивного права договір являє собою спільний правовий акт, що містить у собі волю його учасників. Проте договір є проявом як об'єктивних, так і суб'єктивних основ у праві, що необхідно враховувати при його розгляді [8, с. 11–12]. Таким чином, нормативно-правовий договір може бути як формою права, тобто формою виразу суб'єктом правотворчості своєї волі, так і джерелом права – формою зовнішнього прояву норм права. Як джерело права в матеріальному розумінні він визначається як договірний процес по досягненню згоди сторонами, що домовляються; у формальному розумінні – договір як документ, що є результатом взаємного волевиявлення [9, с. 10]. Виходячи із зазначеного, норми, які містяться в нормативно-правовому договорі, є обов'язковими не тільки для сторін договору, але й для суб'єктів, чия воля безпосередньо не виражена в ньому. При чому в договорі даного типу завжди має місце воля державно-

владного суб'єкта, тобто публічних органів державної влади як обов'язкової сторони.

У контексті вищесказаного варто навести точку зору, якої дотримується Ю. О. Горшенева. На її думку, у договорі відбувається не злиття воль, а їх узгодження, волі суб'єктів у даному випадку залишаються відокремленими (волеузгодження) і виражаються у формі односторонніх одноосібних волевиявлень суб'єктів права, які утворюють деяку множину відокремлених волевиявлень [10, с. 38]. Тобто сутністю і специфікою договір-ного нормовстановлення є взаємне погодження самостійних волевиявлень правотворчих суб'єктів.

Досить цікаве визначення нормативного договору, виходячи з його функціонально-змістовної природи, формулює О. В. Дьомін. Нормативний договір він визначає як договірний акт, що встановлює правові норми (правила поведінки), обов'язкові для численного і формально невизначеного кола осіб, розрахований на неодноразове застосування, діючий незалежно від того, виникли або припинилися передбачені ним конкретні правовідносини [11, с. 84]. Зазначимо, що вказівка в договорі на адресатів норми не є підставою для втрати ним нормовстановлюючого характеру, що підтверджується існуванням нормативних договорів з індивідуальним змістом, які в юридичній літературі отримали назву договорів «змішаного типу». Щоправда, для правозастосовної практики поєднання нормативного з індивідуальним приписом може мати як позитивний, так і негативний вплив. Так, якщо І. В. Акіфьєва вважає, що «поєднання нормативно-правових та індивідуально-правових елементів у своїй єдності дозволяє не тільки встановити порядок регулювання відносин на різних рівнях, визначивши основу для неодноразового застосування, але й передбачити конкретні дії по його втіленню в життя» [12, с. 11], то Ю. Ю. Кулакова, навпаки, абсолютизуючи принцип «*tercium non datur*» (або нормативний, або ненормативний), стверджує, що подібне змішування суперечить вимогам правотворчої техніки і тягне за собою руйнування стійкості діючої системи законодавства, тим самим вносить невпорядкованість і свавілля в правозастосовчу практику, розхитує принципи законності та деформує режим правопорядку [13, с. 34].

Нормативний договір – це акт волевиявлення самих суб'єктів суспільних відносин, який отримує підтримку держави. Це твердження підкріплюється тим фактом, що при укладенні такого договору між декількома суб'єктами сторони самі обирають тактику поведінки, їх волевиявлення є добровільним і виключає будь-які прояви субординації на всіх етапах укладення такого договору [14, с. 116]. Доречно навести слова С. В. Бошно, який стверджує, що саме «баланс сил, компроміс інтересів і цінностей, причетність адресатів норми до її створення виступають консолідованим джерелом авторитетності договору як форми права» [15, с. 16].

Отже, нормативний договір як особливе джерело (форма) права є спільним правовим актом сторін, який містить правові норми, які виражають узгоджену волю сторін, а не окреме волевиявлення владного органу.

Проблема джерел права надзвичайно актуальна для вітчизняної правової системи, що впливає із прискорення процесу зближення правової системи України з правовими системами зарубіжних країн, передусім правом Європейського Союзу [16; 17]. Інтеграційні процеси, які наразі відбуваються в нашій країні, реформування та оновлення правової системи змушують переглянути питання й щодо місця і ролі договору нормативного змісту як джерела (форми) права, який має державно-владну регулятивну природу.

У розвиненому, демократичному суспільстві договір виступає як загальноправова конструкція, оскільки більшість рішень у такому суспільстві приймаються на основі консенсусу. Тиск ззовні, нехай навіть у вигляді прийняття законодавчих норм, використовується в мінімальному ступені. Очевидно, що надмірне прагнення врегулювати все за допомогою закону веде до інфляції законодавства, до відставання його від динаміки розвитку існуючих суспільних відносин. Не випадково сьогодні у європейських країнах часто висловлюються думки про надмірність правового регулювання, багатослівність і зайву деталізацію законів [18, с. 4].

Важливе значення нормативних договорів у правовій системі пояснюється рядом їх особливостей. По-перше, договір

такого роду, окрім свого основного призначення – встановлювати права та обов'язки сторін, виконує ще й нормативну функцію, фіксуючи ті норми права, яким сторони зобов'язуються підкорятися. По-друге, такий договір є джерелом (формою) права, оскільки він є способом вираження правових норм, маючи нормативний зміст, який відповідає волі і бажанню сторін, і в той же час розрахований на невизначене коло суб'єктів. По-третє, на відміну від персоніфікованих договорів, норми, які містяться в нормативному договорі, мають загальнообов'язковий характер. По-четверте, «нормативний договір завжди є публічним, а його суб'єктами завжди є учасники публічно-правових відносин, здебільшого ті, які мають владні повноваження (державна, державні органи, посадові особи)» [19, с. 123].

Отже, можна констатувати, що договір нормативного типу є специфічною юридичною формою, що вміщує в собі класичні загальнообов'язкові правові норми, які регулюють найважливіші для суспільства і держави публічні відносини, поширюючи свою дію на необмежене коло осіб, першорядною особливістю яких є погодження його учасниками. Акцентуючи увагу на нормовстановлюючому характері такого договору, слушно навести думку Ю. О. Горшеневої, яка пропонує «виділяти особливий вид норм права – договірну норму, якій властива така специфічна особливість, як погоджувальна природа» [10, с. 8–9]. Таким чином, договірну норму можна визначити як загальнообов'язкове правило поведінки, яке є наслідком узгодження волі суб'єктів правотворчості та спрямоване на отримання певного результату, відображаючи наміри сторін. Така норма є особливим регулятором суспільних відносин і має бути формально закріплена в офіційному договірному документі.

На основі аналізу місця і ролі нормативно-правового договору в системі джерел сучасного права Н. М. Пархоменко підкреслює, що завдяки своїм властивостям останній стає універсальним регулятором суспільних відносин, одним із знарядь задоволення законних потреб і інтересів усіх суб'єктів права. Рівність сторін, свобода волевиявлення та вибору партнерів, охорона і забезпечення з боку держави, надають перевагу нормативно-правовому договору як дієвому і мобільному джерелу права [9, с. 12].

Джерело (форму) права як теоретико-практичну категорію можна розглядати в залежності від способу вироблення змісту юридичних норм і зовнішньої форми їх вираження. Так, беручи до уваги зовнішню форму вираження юридичних норм, джерела права можна розділити на неписані та писані. Нормативний договір має письмову форму, але можлива й усна домовленість. Залежно від того, яким чином виробляється зміст юридичної норми, можна виділити норми внутрішнього (національного права) та міжнародного права. Що стосується міжнародних правових норм, то вони складаються в процесі міжнародного спілкування і або документально закріплюються в міжнародних договорах, або не закріплюються, будучи звичайними міжнародно-правовими нормами, так само, як і національні правові звичаї. Нормативний же договір як джерело права, за способом вироблення змісту юридичних норм, може бути як внутрішньодержавним, так і міжнародним. Необхідно зазначити, що на сьогоднішній день договори як внутрішньодержавне джерело права мають обмежене застосування, насамперед у конституційному (державному), трудовому, а також в адміністративному праві (нормовстановлюючі договори між державними органами, наділеними правотворчими повноваженнями). У міжнародному ж праві нормативний договір як регулятор міждержавних відносин і зовнішня форма буття міжнародно-правових норм є основним джерелом права.

Міжнародно-правові норми створюються у процесі узгодження воль суб'єктів міжнародних відносин, насамперед держав, щодо змісту правила поведінки і визнання його юридично обов'язковим. Норми міжнародних договорів, відповідно, мають міжнародно-правовий характер та є пріоритетними регуляторами взаємовідносин на міжнародній арені. Так, у міжнародному контексті згідно з загальним принципом права «*Lex specialis derogate lex generali*» (лат. «спеціальний закон скасовує (витісняє) загальний закон»), який є інструментом вирішення конфліктів між нормами, правило з міжнародного договору як спеціальна норма повинно превалювати над правилом загального законодавства. Варто додати, що «норми *jus cogens* (імперативні норми міжнародного права) можуть ґрунтуватися на міжнародних договорах» [20].

Норми міжнародних договорів стають складовою права України після їх ратифікації і підлягають відповідному застосуванню. Пряме застосування норм договорів, про які йдеться, не виключається, якщо законодавець не здійснив спеціальну трансформацію цих норм у внутрішнє законодавство [21, с. 7]. Важливо зробити акцент на тому, що у внутрішньоправовому просторі норми міжнародних договорів мають лише пріоритет застосування і не породжують будь-яких наслідків для норм українського законодавства, що суперечать їм. Отже, норми, які містяться в міжнародних договорах, впливають на українське законодавство, вдосконалюючи його правові норми, а також мають властивість брати участь у регулюванні внутрішньодержавних відносин у взаємодії з національними нормами, доповнюючи їх.

Підсумовуючи викладене, необхідно підкреслити, що перегляд і переусвідомлення договору як однієї з юридичних форм існування правових норм є нагальним в умовах глобалізаційних і внутрішньодержавних процесів, які впливають на стан і розвиток української правової системи як у цілому, так і її елементів зокрема. Визнання нормативного договору особливою формою правових норм і його теоретичне осягнення зумовлене тим, що він породжує масив погоджених юридичних норм, відповідаючи сучасним тенденціям розвитку суспільства, а також сприяє подальшому прогресивному державно-правовому будівництву.

Список використаних джерел

1. Мясин, А. А. Нормативный договор как источник права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Мясин Алексей Александрович. – Саратов, 2003. – 219 с.
2. Вопленко, Н. Н. Источники и формы права [Текст] : учеб. пособие / Н. Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2004. – 102 с.
3. Капустина, М. А. Действие юридических норм: общая характеристика [Электронный ресурс] / М. А. Капустина. – Режим доступа: <http://www.jourclub.ru/33/1135>.
4. Кечекьян, С. Ф. О понятии источника права [Текст] / С. Ф. Кечекьян // Учен. зап. МГУ. – Вып. 116. – Кн. 2. – М., 1946. – 134 с.
5. Марченко, М. П. Источники права : учеб. пособие [Текст] / М. П. Марченко ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Юрид. фак. – М. : Проспект, 2005. – 760 с.

6. Илларионов, А. В. Акты правотворчества как вид правовых актов [Текст] / А. В. Илларионов // Вестн. Омского ун-та. Серия «Право». – 2010. – № 4 (25). – С. 31–42.
7. Кізлова, О. Категорія «договір» як підстава виникнення правової норми. Концептуальні риси [Текст] / О. Кізлова // Юрид. вісн. – 2013. – № 1. – С. 101–107.
8. Бухалов, А. В. Договор как источник частного права [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Бухалов. – СПб., 2011. – 24 с.
9. Пархоменко, Н. М. Договір у системі права України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. М. Пархоменко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1998. – 16 с.
10. Горшенева, Ю. А. Нормативный договор как источник права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Горшенева Юлия Александровна. – М., 2005. – 170 с.
11. Демин, А. В. Общие вопросы теории административного договора [Текст] / А. В. Демин. – Красноярск, 1998. – 93 с.
12. Акифьева, И. В. Нормативно-правовая и индивидуально-правовая природа договора [Текст] / И. В. Акифьева // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2011. – № 5 (11) : в 4 ч. (Ч. I.) – С. 10–12.
13. Кулакова, Ю. Ю. Нормативный договор в системе форм российского права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. Ю. Кулакова. – М., 2005. – 192 с.
14. Сичова, Л. В. Нормативний договір як джерело права в Україні [Текст] / Л. В. Сичова // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 22. – С. 115–121.
15. Бошно, С. В. Форма права: теоретико-правовое исследование [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / С. В. Бошно. – М., 2005. – 46 с.
16. Яковюк, І. В. Система джерел права Європейського Союзу [Текст] / І. В. Яковюк // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 209–220.
17. Яковюк, І. В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: проблеми теорії і практики [Текст] / І. В. Яковюк // Європейський Союз і Україна: особливості взаємовідносин на сучасному етапі. – Х. : Оберіг, 2012. – Розд. 1. – С. 5–47. – (Серія «Наукові доповіді»; вип. 1)
18. Калабеков, Ш. В. Договор как универсальная правовая конструкция [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ш. В. Калабеков. – М., 2004. – 33 с.
19. Волинка, К. Г. Теорія держави і права [Текст] : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с. – Бібліогр.: С. 229–232.

20. Экономика и право [Текст] : словарь-справочник / авт.-сост. Л. П. Кураков, В. Л. Кураков, А. Л. Кураков. — М. : Изд-во «Вуз и школа», 2004. — 1072 с.
21. Волков, В. Місце норм міжнародного права в правовій системі України [Текст] / В. Волков, Л. Дешко // Правн. часопис Донецьк ун-ту. — 2007. — № 1 (17). — С. 3–8.

Стаття надійшла 23 березня 2015 р.

К. А. Рагулина

Нормативный договор как особая форма существования правовых норм

Статья имеет целью исследовать особый нормативный характер договора, который включает в себя правовые нормы, дать определение нормативного договора как источника права, проанализировать его общие признаки и указать на место и роль договора нормативного содержания в правовой системе Украины. Также поднимается вопрос воплощения в договоре правовых норм международного характера.

Ключевые слова: правовая норма, источник (форма) права, нормативный договор, правовая система Украины, международный договор.

К. А. Ragulina

Law treaty as a special form of a legal norm existence

It is common knowledge that one of the main features of a norm of law is a formal definition that is actualized through acquisition of an external form due to its fixation in sources of law. Law treaty is a specific legal form belonging to sources of law and embracing statutory legal norms, and regulates the most important public matters between the society and state.

One of the peculiarity of a legal treaty as a special source (form) of law is that it contains legal norms expressing agreed declaration of will of the parties in opposition to sole will of a regulatory body.

Recognition of law treaty as a special form of legal norms and interest to its theoretical examination are determined by its power to generate an array of concerted legal norms, that correspond to current tendencies in the society development, and to assist in further advanced state-legal building. Because of integrative processes, that is taking place in our country now, reformation and renovation of the legal system, it is vital to reconsider the importance of legal

treaty and its role as a source (form) of law, that has state-empowered regulative nature.

Actual article sets as its aim to investigate the normative nature of a treaty, carrying legal norms, to suggest a definition of a law treaty as a source of law, to analyze its most general features, and to indicate the significance and role of a treaty of a normative matter in the legal system of Ukraine. In addition, the piece touches upon the issue of implementing into a treaty legal norms of international matter, that are contained in international treaties, influence Ukrainian legal system and improve it, moreover, have an ability to regulate relationships inside the state in accordance with national norms and amplify them.

Keywords: *legal norm, source (form) of law, law treaty, legal system of Ukraine, international treaty.*